

OBSAH

1 Úvod	7
2 Teoretická část	9
2.1 Vymezení pojmů šikanování	9
2.1.1 Definice šikany a souvisejících pojmů	9
2.1.2 Formy šikanování	13
2.1.3 Fáze šikanování	17
2.2 Účastníci šikany	19
2.2.1 Oběť	20
2.2.2 Agresor	23
2.2.3 Přihlízející	26
2.3 Spouštěcí mechanismy šikanování	27
2.3.1 Některé nedostatky a poruchy prostředí	27
2.4 Následky šikany	28
2.4.1 Prognóza oběti	30
2.4.2 Prognóza pachatele	31
2.4.3 Prognóza přihlízejících	32
2.5 Šikana a právo	32
2.5.1 Trestní odpovědnost pachatelů šikany	33
2.5.2 Odpovědnost rodičů a dalších subjektů	34

2.6 Definice postojů.....	34
3 Formulace problému.....	37
4 Formulace předpokládaných odpovědí	38
5 Celostátní a světové statistiky šikany	39
5.1 Organizace zabývající se šikanou.....	39
5.2 Výskyt šikany v ČR	41
5.3 Výskyt šikany v zahraničí	41
Závěr	43
Seznam použitých zdrojů	45
Přílohy	51

1 Úvod

Každý, kdo četl Sigmunda Freuda, ví, že nejbohatším a nejmocnějším zdrojem událostí je naše dětství. Tato slova si můžeme vyložit tak, že naše myšlenky, slova či skutky jsou významně ovlivněny naší osobní a často zapomenutou zkušeností a prožitky z naší minulosti. Neboť každý z nás si nese životem své dětství, které je pro někoho závažím, jež ho strhává zpět, zadržuje rozlet. Naopak pro někoho může být pramenem živé vody, z kterého čerpá nejen pro sebe sama, ale i pro jiné.

Zlomyslnost a krutost jsou odvěké lidské nectnosti, a proto se můžeme domnívat, že šikana se vyskytovala v určitých situacích odedávna. V odborné literatuře se jí jako samostatnému problému dostává pozornosti až koncem 60. let našeho století, především ve Skandinávii. Se vzestupem násilí v poslední době se šikaně jako problémové situaci začíná věnovat více pozornosti.

Ve výchově je velice důležitý pocit bezpečí, děti na něj mají právo a šikana jim tento pocit bere. Naším státem byla schválena Úmluva o právech dítěte v roce 1991, která má v pedagogických zařízeních zaručovat bezpečný pobyt bez poškozování zdraví a ohrožení života. Domnívám se, že tato úmluva není vzhledem k výskytu šikanování dodržována.

Zlehčování problému šikanování, vyplývající z neznalosti této oblasti, vede řadu pedagogů, rodičů i veřejnost k názoru, že šikanování je „klukovina“, která je nedílnou součástí dospívání. Tedy něčím, čím si musí každé dítě projít, aby pak obstálo v tvrdých a nelítostných zkouškách každodenního života.

Výzkumy ukazují, že dlouhodobé šikaně je v České republice vystaveno zhruba 18 % dětí. Tři čtvrtiny případů se přitom odehrávají ve škole, zbytek na cestě do školy nebo z ní. Obětí šikany se stává každé třetí až páté dítě. Postihuje tedy asi pětinu dětí na základních a desetinu na středních školách. Když byla u nás v září

1994 zřizována Linka bezpečí určená pro děti v krizi, předpokládali odborníci 6–8000 telefonátů měsíčně. Ve skutečnosti jich je kolem 25000 a šikana je druhou nejčastější příčinou zavolání.

Šikanu nestačí jen odsuzovat nebo potírat, především je třeba jí rozumět. Cílem mé závěrečné práce je zmapovat problémy šikany a její projevy na základní škole. Domnívám se totiž, že po předchozích průzkumech zůstala tato otázka zcela otevřená a údaje, které byly nashromážděny, nejsou zdaleka dostačující.

2 Teoretická část

2.1 Vymezení pojmů šikanování

2.1.1 Definice šikany a souvisejících pojmů

Definice šikany

Šikana patří mezi patologické formy mezilidského soužití. Je formou agresivního jednání a systematické psychotraumatizace ve skupině. Jde o projev patologických interpersonálních vztahů, vyvolávajících u oběti obvykle dlouhodobější, stupňující se psychické zatížení a snahu uniknout ze situace jakýmkoli způsobem.

Slovo šikana pochází z francouzského „chicane“, což znamená malicherný spor, zlomyslné obtěžování nebo kladení překážek.¹

Šikanování je agresivní jednání, jímž si strůjce působením fyzických či psychických útrap zjednává nebo udržuje převahu nad obětí. Agrese zde není prostředkem k dosažení něčeho konkrétního, ale cílem jednání. Šikana preferuje agresi, protože právě ona je nejsilnějším stvrzením převahy útočníka, a proto mu skýtá velké uspokojení.

Šikana, původně vojenský termín, postupně zdomácněla mezi dětmi jako bullying, mezi dospělými na pracovišti jako mobbing, bossing, sexual harassment. Spurný vysvětluje: „Termínem bullying označujeme šikanování žáků mezi sebou, a to nejčastěji výpraskem, nadávkami, posměchem, pomluvami, hrozbami, okrádáním, vyobcováním neustále v podvědomém strachu z ohrožení a dalšího ubližování.“

Názory se shodují na tom, že slovo šikana znamená zlomyslné obtěžování nebo týrání, sužování, pronásledování. Říčan uvádí, cituji: „Šikanování říkáme tomu, když jedno nebo skupina dětí říká jinému dítěti ošklivé a nepříjemné věci, bije jej, kope, vyhrožuje mu, zamyká ho v místnosti apod. Jako šikanování však obvykle neoznačujeme občasnou rvačku nebo hádku přibližně stejně fyzicky vybavených soupeřů.“^{2,3}

Langer uvádí: „Šikanování je zvláštní druh systematického pronásledování vybraného jedince, a to různými způsoby, jako např. omezováním osobní svobody, terorizováním, vyhrožováním, vyvoláváním strachu, fyzickými inzultacemi, urážkami, nerespektováním soukromí, ničením a odcizováním soukromých věcí, zesměšňováním, vyhledáváním negativních vlastností u daného jedince, znehodnocováním jeho práce a úspěchů, osočováním z činností, které nespáchal, pomluvami atd. Cílem není odcizení věcí pro jejich hodnoty nebo z pomsty za skutečné či domnělé příkoří, ale pro radost z uspokojení potřeby ponižovat lidskou důstojnost druhých.“⁴

Stručně a výstižně definuje šikanu Kolář: „Jeden nebo více žáků úmyslně, většinou opakovaně týrá a zotročuje spolužáka či spolužáky a používá k tomu agresi a manipulaci.“^{5,6}

Vysvětlovat šikanování jako ověřování mocenské hierarchie ve skupině není podle řady autorů slibné. Neboť o postavení v hierarchii se utkávají přibližně rovnocenní soupeři. Cituji Říčana (v tisku): „V ptačím hejnu se někdy dokonce jedinec v hierarchii mnohem výše postavený staví na stranu slabšího proti silnějšímu.“⁷

Je možné uvažovat o šikanování – zejména děje-li se ve dvojici – jako o sadomasochistické interakci v psychoanalytickém pojetí, podle kterého sadomasochismus není výjimečný jev, nýbrž patří – byť obyčejně v malé míře a nerozvinuté formě – k pudové výbavě většiny lidí, Říčan (1995). Tímto směrem

ukazuje i vulgární výraz „buzerace“, užívaný pro určitou formu šikanování. Týrán bezbranného může být motivováno vzrušením nejen sadistickým, nýbrž i zcela nesexuálním. Lze mluvit o hladu po podnětech, zvědavosti, chtivosti senzace atd.

Definice souvisejících pojmů

Agresivita – pochází z latinského „aggressivus“ doslova znamenající útočný, je to vlastnost, postoj nebo vnitřní pohotovost k agresi. V širším slova smyslu se takto označuje schopnost organismu mobilizovat síly k zápasu o dosažení nějakého cíle a schopnosti vzdorovat těžkostem. Někdy se tím míní i celkové úsilí organismu dosáhnout uspokojení vlastních potřeb. Agresivita je pojímána v nejširším slova smyslu jako dispozice k agresivnímu chování. Čermák říká, cituji: „Jedinec, který je nadán vysokou mírou agresivity, je často a velmi snadno v nejrůznějších situacích náchylný jednat agresivně.“⁸ Fromm uvádí: „Agresivní chování člověka, jak se projevuje ve válce, zločinu a osobních sporech a ve všech druzích destruktivního a sadistického chování, vyvěrá z fylogeneticky programovaného, vrozeného pudu, který hledá vybití na vhodný podnět, aby se projevil.“⁹

Pedagogický slovník vysvětluje tento pojem jako:

- 1) tendenci projevovat nepřátelství, ať už slovně nebo útočným činem,
- 2) tendenci ovládnout sociální skupinu, získat takové postavení, které umožňuje vnucovat jí určité názory, rozhodovat o její činnosti, o osudu jednotlivých členů,
- 3) tendenci prosazovat sám sebe, své zájmy a cíle.¹⁰

Je třeba však říci, že agresivita neznamená pouze násilí. Každý máme životní energii, kterou zpracováváme různými způsoby. Můžeme ji soustředit na boj dobra proti zlu, na vyřešení úkolu, k odstranění konfliktů apod. Takovým způsobem

transformovaná energie představuje dobře a účelně zpracovanou formu agresivity. Problémem se stává agresivní chování, jímž ubližujeme druhému.

Měli bychom si tedy uvědomit, že agresivní složka lidské povahy není jen nutnou obranou proti loupežným přepadením a proti znásilnění. Děkujeme jí také za nezávislost nebo za duchovní činnost, umožňující nám nést hlavu vzhůru. Bez agresivní, aktivní stránky své povahy by byl člověk méně schopen určovat svou životní cestu nebo ovlivňovat své okolí. Nekonečný (1997) tvrdí, že bez vysoké míry agrese by neměl člověk své nynější vládnoucí postavení a nemohl by jako druh přežít.

Cituji doslova: „Je paradoxem, že právě vlastnosti, které ho vedly k obrovskému úspěchu, jej mohou nejspíše zničit.“¹¹

Agrese - je většinou chápána jako jakákoliv forma chování, jejíž cílem je záměrně někoho poškodit nebo mu ublížit. Kromě fyzického ublížení lze za agresi považovat také psychická a emocionální zranění, jako jsou například zastrašování, zostouzení, vyhrožování apod. Někdy se do agrese nezahrnují takové případy, kdy osoba souhlasí, aby se s ní zacházelo agresivně. Fromm (1997) uvádí, že u člověka musíme rozeznávat dva rozdílné typy agrese. První druh, který má člověk společný se všemi zvířaty, je fylogeneticky programovaný podnět napadnout, jakmile jsou ohroženy životní zájmy organismu. Tato „benigní“ agrese slouží k přežití jedince i druhu, je nástrojem biologické adaptability a zaniká, jakmile pomine ohrožení. Druhý typ je „maligní“ (zlá) agrese, tj. krutost a destruktivita. Ta je specificky lidská a u většiny savců v podstatě chybí, není fylogeneticky programovaná a neslouží k biologickému přizpůsobování. Nemá vůbec žádný účel a člověk její pomocí uspokojuje pouze svoji žádost, touhu po rozkoši, kterou mu poskytuje.

Hostilita – je vymezována jako negativní postoj k jedinci nebo k více lidem. Pro hostilního jedince je typické, že jiné lidi hodnotí téměř výlučně kriticky a negativně. Lze říci, že tak dává najevo svůj negativní vztah k nim, Čermák (1998).

2.1.2 Formy šikanování

Předchozí definice nemohou vyjádřit to, co se ve skutečnosti skrývá za obecnými pojmy šikanování, proto uvedu reprezentativní přehled konkrétních forem. Poukážu na nejnápadnější projevy, které porušují školní pravidla, nebo dokonce naplňují skutkovou podstatu trestných činů.

Kolář (1997) rozděluje formy šikanování podle své dosavadní poradenské praxe na:

a) fyzickou agresi a používání zbraní, kam patří např. tyto situace

- Oběť je dušena polštářem a ručníkem, agresoři měří čas, jak dlouho vydrží nedýchat.
- Předstírají, že chtějí oběť vyhodit z okna, přes zábradlí ve škole apod.
- Agresoři se zcela vážně pokoušejí oběť vyhodit z okna, shodit z mostu apod.
- Oběti vrážejí špendlíky do hýždí, bodají kružítkem, házejí šipkami na živý terč nebo oběť bolestivě píchají tužkou.
- Oběť je vyslečena donaha a bita důtkami, případně vysmívána, může být znásilňována.
- Oběť je mlácena kabelem, tyčí, klackem... přes záda, paty apod.
- Je vystavena hromadnému kopání, bití.
- Několik obětí je agresory přinuceno, aby se praly (tzv. gladiátorské zápasy)
- Jsou jí stříhány vlasy, případně opalovány.

- Je držena na zádech, agresoři jí odhalí břicho a házejí kovovou mincí na pupek (tzv. pupendo), případně otevřenou dlaní nebo hranou dlaní bouchají do břicha (tzv. pigbelky).
- Pokud oběť vzoruje, je zezadu chycena za krk a „připlácnutá“ hlavou k lavici.
- Oběť je znehybněna svázáním a vystavena posměchu její bezmocnosti.
- Agresor nalepí oběti bonbón či žvýkačku do vlasů, vylije limonádu za krk, vysype brambůrky za košili...
- Je vystavena výhrůžnému a obtěžujícímu pohybování rukou a hýbání prsty před obličejem a „čechrání vlasů“

b) Slovní agrese a zastrašování zbraněmi

- Oběti je vyhrožováno zabitím (zastřelením, oběšením, umlácením..)
- Oběti je vyhrožováno mučením.
- Oběť je zastrašována skutečnými zbraněmi: skutečnou pistolí, vystřelovacím nožem, břitvou, plynovým sprejem...
- Oběti je nadáváno, agresoři urážejí její rodiče.
- Vysmívají se slabostem a handicapům obětí.
- Vtipkují na úkor oběti, mají ironické poznámky, zesměšňují ji a posmívají se jí.

c) Krádeže, ničení a manipulace s věcmi

- Agresoři berou oběti peníze, zabavují ji výplaty.
- Trhají a ničí oblečení oběti.
- Přivlastňují si nejrůznější věci oběti (penály, kalkulačky, hodinky...)
- Agresoři ukradnou, schovají oběti legitimace, stravenky, peněženku, boty, aktovku...

d) Násilné a manipulační příkazy

- Oběť je donucována pít moč, limonádu, do které bylo napliváno, jíst jídlo z podlahy.
- Je donucována agresorům čistit boty...
- Je donucována uklonit se při vstupu do třídy se slovy „Dobrý den pane“.
- Oběti je přikázáno chodit vždy a všude poslední, je jí zakázáno mluvit s kamarády...
- Je donucena nosit ponižující ceduli.
- Je donucována platit agresorům „výkupné a „půjčovat“ peníze, a to i značné částky.
- Je nucena napovídat při písemných pracích, psát agresorům úkoly a přepisovat sešity.

Známky šikany můžeme rozdělit na přímé a nepřímé. Obě mohou být různě závažné jednak samy o sobě, jednak v závislosti na tom, jak často se opakují. Některé známky mohou být nevinné, mohou patřit k běžnému dění ve třídě. Při častějším výskytu však přesto půjde o známku toho, že dítě může být obětí šikany. Rozhodující je současný výskyt většího počtu těchto známek a jejich hromadění.

Mezi přímé, které přímo poukazují na fakt, že se jedná o šikanování, můžeme zařadit:

- úmyslné ponižování
- hrubé žertování
- nadávky
- neustálé kritizování a zpochybňování
- poškozování a krádeže osobních věcí
- výsměch, pohrdání, vydírání
- omezování svobody
- bití, kopání, jakékoliv jiné tělesné napadání

Na nepřímých známkách šikany nerozpoznáme hned, že se jedná právě o tento patologický jev. Sem patří např.:

- strach jít ráno do školy
- záškoláctví
- opakované bolesti břicha a hlavy
- zhoršení prospěchu ve škole
- porucha soustředění
- ustrašené vystupování
- izolace od vrstevníků
- pozdní návraty ze školy

- návraty s poškozeným či špinavým oděvem
- modřiny, odřeniny, řezné a jiné rány bez věrohodného vysvětlení
- opakovaná ztráta peněz a osobních věcí
- nemožnost usnout, noční můry
- smutná nálada, apatie

2.1.3 Fáze šikanování

Šikana jako taková prochází určitým vývojem, který vychází ze zákonitostí skupinové dynamiky.

Spurný (1996) uvádí, že šikanování probíhá obvykle ve čtyřech na sebe navazujících fázích:

a) Prvotní kontakt, při kterém aktér zjišťuje, eventuálně ověřuje, vhodnost oběti k šikaně. Potvrzením vstupní „diagnózy“ – oběť prokáže strach, stáhne se, reaguje pasivně – vstupuje proces do druhé fáze.

b) Fáze psychického teroru, kdy útoky vůči oběti nabývají na intenzitě a adresnosti. Sebedůvěra oběti rapidně klesá, postižený jedinec se dostává stále více do defenzívy.

c) Případ se stává známým v nejbližším sociálním okolí. Oběti se prohlubují pocity deprese, zvyšuje se její neschopnost aktivně se útokům bránit.

d) Fáze izolace, snaha oběti po úniku, její psychické selhání s často přetrvávajícími následky emocionální újmy.¹²

Kolář (1997) popisuje různé vývojové stupně „choroby“, jak ve své práci šikanu nazývá. Rozlišuje pětistupňové schéma, jež zachycuje negativní proces, kterým se zhoršují vztahy mezi členy skupiny. Uvádí: „Tento chorobný proces je pravým opakem budování komunity, jehož cílem je bezpečné soužití.¹³ Nejhorší podoba šikanování, která je označena jako pátý stupeň, nápadně připomíná fašistickou totalitu, naproti tomu zdravá komunita je evidentně skupinovou demokracií.“

První stupeň, jak sám Kolář (1997) nazývá, je zrod ostrakismu.

Má tím na mysli mírné, převážně psychické formy násilí, kdy se okrajový člen necítí dobře – je neoblíben a neuznáván. Ostatní ho více či méně odmítají, nebaví se s ním, pomlouvají ho, spřádají proti němu intriky, dělají na jeho účet drobné legrácky apod.

Druhý stupeň (fyzická agrese a přitvrzování manipulace).

Ostrakismus může přerůst do dalšího vývojového stádia. Zážitek, jak chutná moc, může vyvolat u disponovaných jedinců prolomení posledních zábran a oni začínají své agresivní chování opakovat. Jak bude vypadat další vývoj šikanování, do značné míry závisí na míře pozitivního zaměření skupiny a na postojích žáků k tomuto problému.

Třetí stupeň (klíčový moment – vytvoření jádra).

V tomto klíčovém momentu se rozhoduje, zda se počáteční fáze přehoupne do pokročilé. V této době je již skupina rozdělena na podskupiny, které podle svého charakteru různými způsoby bojují o vliv. Dále Koláře cituji: „Jestliže se do této doby nezformuje silná pozitivní podskupina, která bude alespoň rovnocenným partnerem ve vlivu a popularitě svých členů podskupině tyranů, tažení podskupiny tyranů za mocí může nerušeně pokračovat.“¹⁴

Čtvrtý stupeň (většina přijímá normy agresorů)

Normy agresorů jsou přijaty většinou a stanou se nepsaným zákonem. I mírní a ukáznění žáci se začnou chovat krutě – aktivně se účastní týrání spolužáka a prožívají přitom uspokojení.

Pátý stupeň (totalita neboli dokonalá šikana)

Zhoubný proces bez radikální pomoci zvenčí obvykle nezadržitelně ústí do posledního stadia nemoci. V něm jsou normy agresorů přijaty nebo respektovány všemi, popřípadě téměř všemi a dojde k plnému nastolení totalitní ideologie šikanování, tzv. stádia vykořisťování. Agresoři využívají na obětech všechno, co je využitelné, od materiálních věcí po jejich city, rozumové schopnosti apod. Největším důkazem moci je, že agresoři mohou způsobovat bolest, znásilňovat oběť všemi způsoby, a oni nejsou schopni se bránit. Ve skupině to začínají považovat za normální, dokonce za výbornou legraci. Zbytky lidskosti jsou vytěsňeny alternativní identitou, přijímající ideologii násilí, v níž není místa pro soucit s utrpením a kde zcela chybí pocit viny.

2.2 Účastníci šikany

Šikana není jen záležitostí šikanujícího a šikanovaného, je rovněž záležitostí sociální skupiny, v níž se šikana vyskytla.

Osobnostní charakteristiky iniciátorů a oběti šikany, ale i členů skupiny, kde se šikanuje, jsou pro vznik a vývoj tohoto jevu velmi důležité. Cituji Koláře: „Za nejvýznamnější rizikové faktory pro nastartování šikany ovšem můžeme považovat osobnostní charakteristiky jejich iniciátorů a obětí a jejich vzájemný vztah.“¹⁵

Výzkumy skupinové psychotraumatizace mezi spolužáky poukazují na varovnou skutečnost, že mnozí učitelé neznají reálné rozložení sil ve vlastních třídách. Často špatně odhadují, kdo je agresor a kdo oběť.

Valerie Besag (1989) rozdělila aktéry šikany na několik podskupin:

1. Pasivní oběti – tyto děti jsou bázlivé, opatrné a uzavřené. Jsou často fyzicky slabé a těžko si hledají přátele. Mají nedostatek dovedností a sebedůvěry, aby se dokázaly sami bránit.
2. Provokující oběti – existuje malá skupina dětí, které schválně vyvolávají negativní reakce druhých. Pošklebují se a posmívají, ale když jim to někdo oplatí stejně, honem si stěžují.
3. Účelové oběti – tyto děti berou na sebe roli oběti, aby si získaly uznání a popularitu. Hrávají roli „třídního šaška“ nebo se připojují k výtržnickému chování, aby neměly problémy s přijetím do skupiny.
4. Falešné oběti –některé děti si přehnaně stěžují na ostatní. Jde obvykle o chování zaměřené na získání pozornosti, nicméně se vyplatí prověřit, zda se tím neskrývají skutečné problémy.
5. Útočníci – oběti – některé děti jsou v určitých situacích obětmi, ale v jiných útočníky.
6. Útočníci – děti, které pronásledují druhé bez zjevného důvodu. Převyšuje mnohé své vrstevníky energií, silou a sebedůvěrou.
7. Úzkostní útočníci – děti s nejnižší sebedůvěrou.

2.2.1 Oběť

Jedince, na němž je pácháno zlo šikany, můžeme nazvat různě, např. šikanovaný nebo oběť šikany.

Pöthe píše: „Obětí šikany se může stát kdokoliv. Tato možnost více než jinde hrozí ve společnosti a v prostředí, kde vládne vysoká tolerance k násilným formám

chování a kde je otevřená agresivita legitimním nástrojem k dosahování cílů jednotlivce.“¹⁶

Postihnout, jak vypadá oběť šikanování, je poněkud obtížnější než zachycení charakteristiky agresora. Téměř každá skupina si najde nějakou tu oběť a kritéria tohoto „vyznamenání“ jsou velice rozmanitá. Navíc někdy není důležité, jaká oběť vlastně je, její výběr může být naprosto nahodilý. Při troše smůly se může stát obětí kterékoliv dítě. Přesto ve školách či v dětských kolektivech existují typické oběti, které jsou opakovaně týrané. Jsou to nejslabší ze slabých. To znamená, že vůbec neumějí skrývat strach a využívat strachu druhých. Nejsilnějším magnetem chronicky šikanovaných obětí je jejich příliš viditelná bojácnost. Na rozdíl od agresorů ve sporech ztrácejí hlavu, propadají panice, hrůze, výčtkám svědomí, přílišné sebekritičnosti... V tomto smyslu jedinci, jež násilí přitahují, nemusí být vždycky slabí, mít tělesný handicap. Zpravidla však bývají méně zdatní než agresoři.

Oběti sebe samy považují za méně inteligentní a méně schopné. Obvykle trpí nízkým sebevědomím, což se odráží v tom, že navenek působí nejistě a úzkostně.

Langer říká, cituji: „Šikanování bývají nejčastěji jedinci nemající ochranu a vybočující nějakým způsobem z průměru. To koresponduje s tendencí sociální skupiny vylučovat nebo neakceptovat extrémní jedince, přičemž extrémnost může být kladná i záporná z hlediska společenského působení.“ Dále tvrdí: „Šikanován může být jen ten, kdo se vymyká z populačního průměru dané skupiny, v níž se nachází. Za podmínek, že oběť se nemůže bránit a že nemá ochranu před represemi. Bývá to tehdy, když se objeví problémy národnostní, rasové, stavovské, generační.“¹⁷

Kolář (1997) rozděluje oběti do třech skupin:

1. oběti „slabé“ s tělesným a psychickým handicapem,
2. oběti „silné“ a nahodilé

3. oběti „deviantní“ a nekonformní.

Dále pak rozlišuje oběti, které nemají ani jednoho kamaráda a jsou zcela izolované a je stále běžnější, že obětí se stává typ slušného žáka, který dodržuje školní řád a ze zásady se nechce prát se svými spolužáky.

Pokud jde o psychické vlastnosti, bývá typická oběť šikany tichá, plachá, citlivá. Na běžné škádlení odpovídá často tím, že se stáhne, ustoupí. Mívá nízké sebevědomí, má sklon pociťovat zahanbení bez dostatečného důvodu, považuje se za hloupou a nezajímavou pro ostatní, submisivně se podřizuje. Těžko se prosazuje mezi vrstevníky.

Říčan (1995) uvádí: „Zvýšenou citlivostí a jakousi bázlivostí se tyto děti často vyznačují od raného dětství. Tyto vlastnosti mají patrně temperamentový základ. Souvisejí i s tím, že mají poměrně blízký vztah ke svým matkám, který je jednak příčinou, jednak důsledkem šikany.“¹⁸

Obětí šikany se snadno stává outsider třídy, dítě osamělé, bez kamarádů, neschopné přidružit se, podělit se o hračku, neschopné zaujmout, poskytnout citovou odezvu. Nebo dítě s protivným chováním, neschopné vzbudit a udržet si sympatie dětí – i dospělých.

Znaky, jež jsou charakteristické pro potenciální oběť a mohou být příčinou vzniku šikany, můžeme podle dosavadních studií sumarizovat. Jak jsem již výše podotkla, obětí se většinou stává ten, kdo se nějakým způsobem vymyká průměru jedince dané skupiny, v tomto případě mám na mysli žáka ve školní třídě. Co se týče oběti, většina autorů se shoduje v následujících rysech šikanovaného:

- důvodem mohou být tělesné odlišnosti (tělesně postižení či jedinci s odlišnou tělesnou stavbou, fyzickou silou, neobratností...)

- ovlivnit může i nízký socioekonomický status rodiny, který se mimo jiné projevuje v tom, že se dítě nemůže oblékat podle módy...
- etnický či kulturní původ
- barva pleti

2.2.2 Agresor

Za iniciátora šikanování označujeme takové dítě, které poměrně často někoho týrá, obtěžuje, a to buď fyzicky, nebo slovně.

Označení agresor se užívá místo šikanující dítě, aktér šikany apod., protože je to kratší. Nelze ale říci, že každé agresivní dítě šikanuje. Čermák říká: „Zdá se, že někteří lidé jsou k agresi predisponováni více než jiní, což znamená, že mají vlastnosti, jež usnadňují vybavení agrese.“ Dále podotýká: „Je třeba odlišit sklon k agresi u normální populace, která je prostá psychopatologických znaků, od charakteristik násilných mužů a žen, jejichž agresivní chování je extrémní a tak časté, že je nutné je označit jako ležící mimo normu.“¹⁹

O vlastnostech šikanujících dětí vypovídají mnohé psychologické výzkumy i osobní zkušenosti pedagogů. Typickým rysem násilníka je snaha dominovat a ovládat okolí. O tom, že šikanující děti jsou tělesně zdatné a vyznávají otevřeně kladný vztah k projevům agrese se zmiňuje Pöthe, cituji: „Otevřené násilí považují za přirozený prostředek k uspokojení silné potřeby dominovat. Někteří mají potíže s kontrolou svých podnětů, které jsou často destruktivní. Častěji než u jiných dětí se u nich vyskytují poruchy spojené s takzvanou hyperaktivitou a poruchou pozornosti. Z pohledu inteligence jsou šikanující děti posuzovány obvykle jako děti s nižším IQ a poruchami čtení. Tyto nálezy nejsou však pravidlem. Známé jsou případy rozumově velmi zdatných dětí, častěji dívek, které šikanovaly svoji oběť jaksí „na dálku“, aniž se ji musely dotknout.“²⁰ Odborníkům je známo, že lidé pro ochranu

svého sebepojetí udělají mnoho, někteří téměř všechno. Kolář (1997) se domnívá, že šikanující, aby ubránili svoje sebepojetí a odvrátili velkou úzkost z možnosti rozvrácení obrazu o sobě, různými způsoby popírají a vytěsňují realitu. Odmítají sami sebe vidět negativně jako nelítostné tyrany, kteří bijí a mučí slabé a bezmocné spolužáky.

Langer (1994) říká, že agresor je disharmonická osobnost, u které často převažuje složka sadistická, která nutí postiženého, aby potlačoval druhé a tím se uspokojoval. Cituji: „Navenek se to projevuje agresivitou různých stupňů a forem podle inteligenční úrovně, oběti a situace. Podle mých zkušeností jsou šikanující většinou psychopati.“²¹ Fromm říká, cituji: „Jádrem sadismu, které je společné všem jeho projevům, je vášně mít absolutní moc a neomezenou vládu nad nějakým živým tvorem, ať jde o zvíře, dítě, muže či ženu. Přinutíme-li někoho snášet bolest nebo pokoření, aniž by se při tom mohl bránit, bude to jedním z projevů absolutní moci nad ním. Sadismus je jednou z možných reakcí na fakt, že jsme se narodili jako lidská bytost. Zážitek absolutní vlády nad jiným tvorem, zážitek všemocnosti vůči jiné bytosti v ní vytváří iluzi, že překračujeme hranice lidské existence, zvláště když v našem životě chybí tvořivost a radost. Sadismus nemá praktický cíl a připomíná jakousi víru. Je přeměnou bezmocí v zážitek všemohoucnosti. Je náboženstvím duševních mrzáků.“²² Dále tvrdí, že každá situace, kdy jeden člověk nebo skupina má neomezenou moc nad druhými, nevytváří sadismus. Lidé, jejichž charakter je převážně nakloněný životu, se nedají snadno svést mocí. Bylo by však nebezpečným zjednodušením, kdybychom chtěli rozdělit lidi do dvou skupin – na sadistické ďábly a nesadistické svaté. Důležitá je intenzita sadistické vášně v charakterové struktuře každého jednotlivce. Existuje mnoho lidí, v jejichž charakteru lze najít sadistické prvky, ty jsou ale vyváženy silnými životu příznivými tendencemi.

To, že se z dítěte stane agresor, nemá jen jednu příčinu. Na vzniku takového chování se podílí celá řada faktorů, které se mohou vyskytovat v libovolné kombinaci.

Nyní bych chtěla uvést faktory možného vzniku šikany, na kterých se většina autorů shoduje:

- tělesná zdatnost
- motorická obratnost
- touha dominovat
- snížená schopnost apatie

Pöthe k tomu navíc uvádí nízký socioekonomický status rodiny. Dovolte mi citovat Říčana: „Pokud jde o fyzickou stránku, není těžké uhodnout, že jde většinou o nadprůměrně tělesně zdatné jedince, silné a obratné, a to zvláště pokud jde o chlapce. Bylo by ale omylem podezírat všechny tělesně silné jedince ze sklonu šikanovat.“²³

Názory vědců na charakteristiku agresora se příliš neliší, vědci spolu polemizují pouze v otázce, zda si typický agresor šikany „kompenzuje mindrák“, jak uvádí Kolář (1997), takových agresorů je nejvýše pětina. Adler (...) viděl všechny problémy špatné přizpůsobivosti v poruše sociálního zájmu. Delikvence stejně jako mnohé další psychické poruchy odrážejí snahu osobnosti dosáhnout zvláštního postavení, přičemž je tato snaha postavena na hlubokém pocitu méněcennosti. Při hlubším rozboru lze v osobnosti šikanujícího najít primitivní narcistická tendence – zamilovanost do sebe sama, sebeobdiv spojený s nekritičností, pokus o překonání pocitů méněcennosti, sadomasochistické sklony. Šikanují jak lidé z vyšších tak i z nižších společenských vrstev. A to i proto, že citové strádání je možné tam i onde.

Badatelé se shodují v tom, že agresivita se vytváří v předškolním věku. Určitou roli hrají temperamentové dispozice, zejména vznětlivost, impulzivita a menší citlivost k možným následkům jednání. Tyto vlastnosti však nevedou k agresivitě. Musí k nim přistoupit určitý způsob výchovy, resp. zacházení s dítětem.²⁴ Říčan říká: „Nejvíce dítě patrně poškodí nedostatek vřelého zájmu,

citový chlad, ponižování, lhostejnost až nepřátelství, prudké výbuchy negativních citů nebo dokonce nenávisť.²⁵ K tomu často přistupuje fyzické či psychické násilí.

2.2.3 Přihlízející

Šikana se děje v sociálním prostředí, tím máme na mysli nějaký kolektiv. Čáp říká: „Skupina má celou škálu prostředků, kterými působí na jednotlivce. Jednak je to pozitivní působení lákavými cíli a uspokojování rozmanitých potřeb, jednak skupina také kontroluje a postihuje své členy.“²⁶ To si můžeme vysvětlit tak, že v případě, pokud jedinec nesplní požadavky skupiny, ta proti němu použije prostředky, jimiž se snaží dosáhnout změny chování. Pokud se tak nestane, bývá takový jedinec ze skupiny vyloučen. Zde už dochází k nebezpečí, že skupina použije vůči svému členovi takové prostředky, které mu mohou způsobit psychickou nebo fyzickou újmu, to znamená, že skupina bude vůči němu vystupovat agresivně. Stupňování nebezpečí vzniká, jestliže se jedná o jedince, který je spíše submisivní, nedokáže se tedy nátlaku skupiny adekvátně bránit.

K tomu, abychom mohli mluvit o šikaně, potřebujeme vztah (ať už je jakkoli patologicky narušený) šikanujícího k šikanovanému a opačně. Jak jsem uvedla již výše, šikana není záležitostí jen dvojice, popřípadě několika dětí, které se na ní přímo podílejí, ale týká se celého kolektivu, v němž se toto zlo páchá. Říčan (1995) tvrdí, že šikaně nelze rozumět, pokud nezkoumáme, jaký vztah k ní má celá skupina.

Pokud se zaměříme na přihlízející skupinu, zákonitě si položíme otázku – na čí straně jsou sympatie? Říčan uvádí: „Většinou dětí je samozřejmě agrese proti myslí, ale jde-li o agresi proti tomu, kdo jim není sympatický, kým pohrdají (zejména proto, že je „měkkota“), mohou ji schvalovat. Agresor tedy může být dítětem sympatickým. Můžeme také usuzovat, že není-li agresor spolužákům sympatickým, nedovolí mu ubližovat oběti.“²⁷

2.3 Spouštěcí mechanismy šikanování

Aby se šikanování jako konkrétní forma antisociálního chování skutečně projevilo, je zapotřebí vhodné konstelace některých faktorů. Jsou to negativní vlivy, které způsobují „zkrat“ v normálním chování žáků. Jde zvláště o již zmíněné osobnostní charakteristiky a nepreventivní prostředí.

2.3.1 Některé nedostatky a poruchy prostředí

Někteří lidé mají geneticky (možná i jinak) podmíněnou vyšší pohotovost a průraznost povahy ke „znásilňování“ slabých. Z toho však nevyplývá, že se stanou automaticky iniciátory šikanování. Vývoj závisí na působení nejbližšího prostředí a na jejich aktivní práci na sobě. A i v případě, že osobnost strůjce „uzraje“, není jisté, zda v konkrétní skupině k šikanování dojde. Závisí to na konstelaci skupiny a na „vyzbrojenosti“ pedagoga. Je nutné připustit si, že prostředí má pro výskyt šikanování nepřehlédnutelný vliv. Pod prostředí můžeme zahrnout všechno, co agresory obklopuje.

Rodinné prostředí

Při poradenské a psychoterapeutické práci zaznamenal Kolář (1997) některé nápadnosti jak v rodinách agresorů, tak i obětí. Rodiny iniciátorů a aktivních účastníků šikanování významně selhávaly v naplňování citových potřeb svých dětí. Většina agresorů projevuje známky citové deprivace nebo subdeprivace. Citují Koláře: „Pro rodiny agresorů byla charakteristická absence duchovních a mravních hodnot. Ohled na slabé je chápán jako zbytečná malichernost.“²⁸

Agresoři, především chlapci, mívají podle Říčana (1992) citově chladné rodiče, kteří jim tolerují agresivní chování a užívají při jejich výchově násilí. (Je to však prokázáno jen pro všeobecně agresivní, nikoli speciálně pro šikanující jedince). Dále Říčan (1992) uvádí, že šikanují především ti chlapci, kteří vidí své otce jako chladné a hostilní, což by svědčilo pro psychoanalytickou hypotézu identifikace s

agresorem. Vztah šikanování k chování matky nebyl u chlapců významný. Šikanující dívky vidí své otce také jako hostilní a navíc jako direktivní a neposkytující autonomii. Vztahy k chování matky byly i zde nevýznamné.

Co se týče „typických“ obětí je velice častý výskyt hyperprotektivní (nadměrně ochranné) matky. Otec chybí a v blízkosti není žádná mužská identifikační postava. Další variantou jsou neurotické rodiny, kde členové jsou nápadní celkovou nejistotou, poruchami sebehodnocení, zvýšenou úzkostností. Kolář podotýká: „Některé oběti popisovaly své rodiče jako nepřátelské, tvrdé, kritické a znevažující jejich důstojnost. Při setkání s těmito rodiči se mi subjektivní hodnocení oběti potvrdilo.“²⁹ Říčan (1992) zjistil, že oběti tráví poměrně mnoho času s rodiči.

Osobnost pedagoga

Hlavním „nástrojem“ pedagoga při ovlivňování skupiny a jednotlivců je jeho vlastní osobnost. Ta musí být v pořádku, pedagog musí sám sobě rozumět a znát své možnosti. Jinak řečeno, potřebuje umět reflektovat sám sebe i svůj vztah k žákům. Není-li to tak, potom nevyhnutelně na svých svěřencích a celé skupině páchá škody. Kolář (1997) ve své publikaci uvádí, že zhoubné důsledky vzhledem k šikanování mají zejména nedostatky v oblasti motivace a mravnosti. Citují: „Šikanu nevědomky podporovali i osobnostně nevyzrálí pedagogové, kteří zůstali sami v sobě, ve svých problémech a potřebách. Nebyli schopni vytvořit ve třídě atmosféru náklonnosti, vcítění, soucitu a porozumění.“³⁰ Dále kritizuje hierarchicko – autoritativní styl, který nevyužívá potenciálu vzájemných vztahů a interakcí mezi žáky.

2.4 Následky šikany

Šikanování je těžkou poruchou vztahů ve skupině. Tato porucha má systémový charakter a zasahuje celou skupinu. V tomto smyslu by mělo být srozumitelnější, že šikanování nepoškozuje pouze oběti, ale i agresory, další členy skupiny a skupiny jako celek. Skryté nebo pozdě odhalené šikanování způsobuje

škody všem členům skupiny. Hlavní destruktivní účinky Kolář (1997) rozděluje do čtyř.

1. Poškození fyzického a psychického zdraví oběti.

Šikanování způsobuje obětem nezměrné psychické a fyzické utrpení, které lze těžko zprostředkovat někomu, kdo něco podobného nezažil. Kolář doslova říká: „Poškozuje často dlouhodobě a někdy i trvale psychické a tělesné zdraví. Při brutálních formách a v pokročilých stádiích ohrožuje i život oběti.“³¹

2. Fixování antisociálních postojů u agresorů.

Účinek na iniciátory a aktivní účastníky šikanování je rovněž vážný, i když poněkud jiný, a ne tak zjevný. Jejich deficit v duchovním a mravním vývoji se výrazně prohloubil. Agresor se stává „charakterovým mrzákem“, u něhož se povážlivě upevnily antisociální postoje a celková připravenost pro trestnou činnost. Nikdo mu nedal jasně najevo, co nesmí dělat, co je chráněnou sférou druhého člověka.

3. Ztráta iluzí o společnosti u ostatních členů.

Ti, co se přímo neúčastní šikanování, ale jsou svědky krutého bezpráví, ztrácejí iluze o společnosti, která by každému měla zajistit ochranu proti jakékoliv formě násilí.

4. Snížený efekt pedagogického působení u skupiny jako celku.

Probuzení a nastartování šikanování je závažnou překážkou pedagogických snah o výchovný a výukový růst skupiny a jejich jednotlivých členů. Všichni členové jsou v různé míře poškozováni. Výukový efekt v takové skupině je minimální.

2.4.1 Prognóza oběti

Nejhorší následky má šikanování bezesporu na oběti. Závažnost poškození zdraví závisí na tom, jaké míry šikanování dosáhlo a zda bylo krátkodobé nebo dlouhodobé. Důležitá je i obranyschopnost oběti. Cituji Koláře: „Tragické je, když dojde ke zlomení oběti, rozbití její identity a nastolení trvalého pocitu bezmoci, závislé otrocké poddajnosti a věrnosti agresorovi (pramenící ze strachu před ještě větším utrpením, které by mohlo následovat, kdyby se snad oběť nesnažila agresorovi všemi způsoby zalíbit).“³²

Oběti šikany mohou být celoživotně těžce poškozeny tělesně i duševně. Utrpení obětí dříve nebo později skončí. V dospělosti šikaně obvykle uniknou, protože na rozdíl od školních let mají možnost vybrat si prostředí, ve kterém se budou pohybovat. Říčan (1995) na toto téma podotýká, že na osobnosti oběti (zejména jestliže byly šikanovány dlouho a těžce) zůstanou jizvy v podobě sklonu k depresi a k pochybám o sobě samém, k pocitům méněcennosti. Cituji: „Nikdo jim také nenahradí šťastné dětství, které mohly prožít, stejně jako poznání a zkušenosti, které by získaly za příznivějších podmínek.“³³

Při dlouhodobějším brutálním šikanování se oběť často zhroutí a provalí se u ní panická hrůza ze zabití, skutečný strach o život. Pocity strachu jsou zpočátku vázány výlučně na události šikanování, postupně však přecházejí do trvalé úzkosti a deprese. Ta se projevuje mnoha způsoby včetně poruch usínání, nočním probouzením, nočními můrami, dále bolestmi hlavy, břicha nebo zvracením. Pöthe doslova říká: „Deprese a pocity opuštěnosti mohou nejednou vést k tomu, že si dítě sáhne na život.“³⁴

Oběť má poruchy spánku a trpí nočními děsy. Nezřídka se objeví psychosomatické obtíže (únava, nevolnost, bolesti hlavy, břicha, zad). Oběti pokročilých šikan mají tendenci ode všeho uniknout, všechno vzdát, skrýt se. Pozdní následky nejbrutálnějších šikan se podobají syndromu vyhlazovacích táborů. Jejich

hlavní znaky jsou nápadně podobné: chronické depresivní stavy, poruchy přizpůsobivosti, poruchy vývoje osobnosti.

Dá se to vysvětlit tím, že oběti zakoušejí kvalitativně stejné pocity – strach o život, krajní ponížení, zbavení práv.

Pokud se stane to, že je šikana akceptována, zastává oběť do budoucna názor:

- jemnost a laskavost se nevyplácí
- je přípustné vyřazovat z kolektivu osoby odlišného chování
- je lépe lidem nevěřit
- je lépe být submisivní
- nemají naději zvítězit
- jsou na světě jakoby omylem.

2.4.2 Prognóza pachatele

Vědci se shodují, že z malých rošťáků se stanou velcí tyraní a působí pak nevyslovitelné strádání ostatním.

Pachatelé se naučí:

- jednat s lidmi z pozice síly
- že hrubá síla je lepší než inteligence
- že vás nikdo nezastaví, budete-li dost agresivní slovně nebo fyzicky
- netrpělivému a netolerantnímu jednání

- že mohou vnucovat svou vůli jiným lidem
- pohrdat slabostmi jakéhokoli druhu
- že mají právo napadat kohokoli, kdo je slabší než oni sami.

2.4.3 Prognóza přihlížejících

Jak na tom budou ostatní členové kolektivu, kteří nejsou ani agresory, ani oběťmi, ale pouze přihlížejícími? Výzkum o tom mlčí, z pedagogické teorie vyplývá, že se na nich podepíše jednak strach z toho, že by se mohli sami stát obětí, jednak špatné svědomí za to, že nepomohli tam, kde měli a mohli. Šikana je pro ně školou konformity a zbabělosti.

2.5 Šikana a právo

S pojmem šikana, šikanování se právní praxe setkává poměrně často. Je používán jako synonymum pro úmyslné jednání, které je namířené proti jinému subjektu a které útočí na jeho lidskou důstojnost. Z hlediska výkladu pojmu šikanování není podstatné, zda k němu dochází verbálními útoky či fyzickým násilím nebo hrozbou násilí. Rozhodující je, že se tak děje úmyslně.

Kolář píše: „Z trestního hlediska je možno šikanu postihnout, jsou-li splněny dvě podmínky trestní odpovědnosti, tj. zda je naplněna stránka materiální a formální.“³⁵ Materiální stránkou má na mysli to, že se pachatel dopustil jednání, které splňuje znaky konkrétního trestného činu tak, jak jsou vymezeny v trestním zákoně. Formální stránka spočívá v úmyslu pachatele takového jednání se dopustit, a v tom, že míra společenské nebezpečnosti jeho jednání dosahuje intenzity uvedené v zákoně.

Šikana bývá nejčastěji postihována podle ustanovení trestního zákona, neboť v souvislosti s ní nejčastěji dochází k páčání trestných činů proti svobodě a lidské důstojnosti.

V roce 1991 byla naším státem schválena mezinárodní Úmluva o právech dítěte, která pedagogickým zařízením ukládá povinnost zajistit bezpečné prostředí. Tato Úmluva není z hlediska šikanování dodržována. Např. cituji: „Státy, které jsou smluvní stranou úmluvy, učiní všechna potřebná opatření k tomu, aby dítě bylo chráněno před všemi formami diskriminace nebo trestání, které vyplývají z postavení, činnosti, vyjádřených názorů nebo přesvědčení jeho rodičů, zákonných zástupců nebo členů rodiny.“³⁶

Je-li oběť nucena násilím nebo pod pohrůžkou násilí k nějakým úkonům, jedná se ve většině případů o vydírání. S vydíráním úzce souvisí i trestný čin vzbuzení důvodné obavy. Kolář říká: „Tohoto deliktu se dopouští ten, kdo jinému vyhrožuje usmrcením, těžkou újmou na zdraví nebo jinou těžkou újmou takovým způsobem, že to může vzbudit důvodnou obavu.“³⁷

Násilné odebírání věcí může být kvalifikováno jako trestný čin loupeže. Sexuální formy šikanování mohou být kvalifikovány jako trestný čin znásilnění, pohlavního zneužívání nebo trestný čin kuplířství. V případě šikany se může jednat také o trestný čin ublížení na zdraví či poškozování cizí věci.

2.5.1 Trestní odpovědnost pachatelů šikany

K tomu, aby byl pachatel postižen, je třeba, aby dosáhl určitého věku. Za mladistvé se považují osoby starší 15 let, dospělost z hlediska trestní odpovědnosti nastává dosažením 18. roku. K trestní odpovědnosti osob mladších 15 let nedochází. To ovšem neznamená, že za určitých okolností nemohou být postiženy jinak nebo že nemohou být postiženi jejich rodiče.

V současné době je vedena diskuse o tom, zda trestní odpovědnost má být nadále zachována v dosažení 15 let věku, nebo zda by nebylo vhodné počátek trestní odpovědnosti snížit např. na dosažení 14 nebo i méně let.

Pro posuzování trestní odpovědnosti je důležité posoudit, jaká je rozumová a mravní vyspělost dětí v daném věku. Je samozřejmé, že rozumová a mravní vyspělost dětí nižšího věku již zahrnuje informace o tom, že určitá jednání nejsou v žádném případě přípustná, a že tedy pachatel za taková jednání zaslouží trest.

2.5.2 Odpovědnost rodičů a dalších subjektů

Ani rodiče pachatele šikanování nemusejí být zcela beztrestní. Kolář uvádí: „Trestní zákon stanoví odpovědnost rodičů, kteří zanedbávají výchovu dětí. Podle trestného činu ohrožování mravní výchovy byla již odsouzena celá řada rodičů, kterým nevadilo, že jejich děti tráví večery a noci mimo domov a dopouštějí se přitom protisociálních a asociálních jednání.“³⁸

Dochází-li k šikanování dětí v průběhu vyučování, nese plnou odpovědnost za vzniklou újmu školské zařízení. Má-li škola právní subjektivitu, nese odpovědnost škola, v opačném případě zřizovatel školy, kterým je nejčastěji školský úřad.

2.6 Definice postojů

V konkrétních sférách sociálního styku, v prostých situacích každodenního chování je možné pomocí postojů pochopit predispozice osobnosti nebo její připravenost jednat tímto a nikoli jiným způsobem.

Postoj můžeme charakterizovat jako poměrně stálou a trvalou tendenci jednat či reagovat určitým způsobem na okolí na sebe sama. Je to pozice vůči světu, součást osobnosti. Postoje jsou determinovány kulturním zázemím, rodinou a osobními zkušenostmi.

Andrejevová (1984) uvádí, že postoje a ideály tvoří skupinu motivujících sil. Doslova: „Termínem postoj označujeme vyhraněnou, více či méně trvalou, zkušeností získanou tendenci (pohotovost) k určité myšlenkové, citové i akční odezvě na určité objekty, osoby, sociální skupiny, problémy, situace či hodnoty. Respektive na základě učení organizovaný stav psychické pohotovosti jedince reagovat určitým vztahem na objekty a situace. Jde vždy o určitý emocionálně intelektuální postoj k někomu či něčemu na základě přijatých hodnot.“³⁹ Pro postoj je rozhodující obsah zkušeností získaných učním v životní praxi individua, postoj se pak stává podněcujícím, motivujícím činitelem k určité činnosti a chování. Andrejevová (1984) poukazuje na formulaci sociálního postoje jako na psychologické prožívání hodnoty, významu či smyslu sociálního objektu individua. Nebo jako na stav vědomí individua ve vztahu k nějaké sociální hodnotě.

Postoje si vytváří nejen dospělý člověk, ale i dítě. Prezентuje pak na jejich základě svůj názor, kterým vyjadřuje, jak a co vnímá ve svém okolí. U dospělého člověka se postoje vytváří ve vztazích k vnějšimu světu, vyvíjejí se v plnění sociálních rolí, jsou závislé na skupinových normách. Usnadňují orientaci, protože vytvářejí modely chování pro opakující se situace. V dospělosti jsou postoje výrazem osobnosti, neboť jedinec má tendenci akceptovat jako vlastní ty postoje, které odpovídají vlastnostem jeho osobnosti a jeho motivační struktury. V postojích se odrážejí difference v přesvědčení, v hodnotách, ale i ve stylu života.

Mluvíme-li o postojích konkrétního jedince, mluvíme i o jeho sebeobrazu a jeho vztahu ke světu, o tom co se naučil, jaký je charakteristický způsob jeho reagování na svět.

Pojem postoj, jako jednu ze základních motivačních složek osobnosti člověka, vymezuje Trpišovská takto: „Postoj obvykle definujeme jako orientaci vnímání a připravenost reagovat ve vztahu k objektu nebo třídě objektů. Postoje jsou relativně trvalé tendence k jednání, různé u různých jedinců i v závislosti na kultuře.“⁴⁰

Každý postoj má tři složky:

- kognitivní, tj. názor, mínění, přesvědčení
- afektivní, tj. emocionální tón, který v jedinci vzbuzuje předmět postoje
- konativní, tj. tendence k jednání, dispozice pro akci.

Jeden z hlavních problémů, který při analýze postojů vzniká, je problém jejich změny. Mnohá pozorování ukazují, že jakákoli dispozice, jíž disponuje konkrétní subjekt, se může změnit. Andrejevová poznamenává: „stupeň jejich proměnlivosti a pohyblivosti přirozeně v mnohém závisí na úrovni té či oné dispozice, tj. čím složitější je objekt, ve vztahu k němuž u osobnosti existuje určitá dispozice, tím je stabilnější.“⁴¹

Při změně postoje může jít o dva různé pochody. Jedním typem je pouhé zesílení či zeslabení postoje, s ponecháním stejného znaménka (+) či (-). Druhým typem změn je změna znaménka postoje, kdy pozitivní postoj se mění na negativní a naopak. To bývá obtížnější. Možnost změny je závislá na řadě podmínek, vztahujících se k vlastnostem postoje, k sociální situaci, k osobnostním vlastnostem, k taktice a strategii postupů při záměrném úsilí a změn postoje.

3 Formulace problému

V povaze výchovného procesu je, že se neodehrává jen v interakci mezi pedagogem a žákem, ale i v souběhu s dalšími záměrně nekontrolovatelnými sociálními vlivy působícími na žáka. Jedním z těchto sociálních činitelů je sociální skupina, k níž skupina náleží, ve školním prostředí je to třída.

Mezilidské vztahy, které jsou nejdůležitějším aspektem psychologie jedince, lze chápat jako interpersonální postoje, v nichž chování osoby jedné je podnětem pro chování osob druhých a naopak.

Šikana se vždy odehrává v kontextu nějaké sociální struktury. Sociální kontext, v němž se týrání odehrává, znamená, že se nejprve vydifferentují strůjci – agresor, oběť ponižování či posměchu a přihlížející skupina. Působení agresora a jeho přívrženců má ráz morální infekce, která se šíří dál. Někdy se objeví projev aktivního nesouhlasu, velmi časté jsou však pasivní reakce, ustrašenost, lhostejnost přihlížejících, ale i schvalování a pobízení k trýznění oběti, které může přerůst v aktivní spoluúčast.

Abychom šikanu zvládly, musíme o ní vědět. Domnívám se, že zabránění vzniku a rozvoje psychického a tělesného poškození oběti je jedním z hlavních úkolů a cílů každého zásahu proti tomuto jevu, jehož nebezpečnost není pouze individuální, ale celospolečenská. Práce s postoji a názory dětí na problém šikany je významnou součástí zvládnutí šikany.

Zdrojem mnoha užitečných informací je pozorné sledování skupinové dynamiky třídy, tj. sledování vztahů mezi dětmi, eventuálních konfliktů, stupeň spolupráce nebo rivality, celkovou atmosféru.

4 Formulace předpokládaných odpovědí

Výskyt šikanování na školách potvrzuje nejen jeden výzkum, ale už je to výzkum Psychologického ústavu Akademie věd v Praze, vedený docentem Pavlem Říčanem nebo zkoumání Michala Koláře či Petra Pöteho. Jistě se s tímto problémem potýkala nemalá řada pedagogů. Zcela jistě by bylo zbytečné zabývat se vyšetřováním výskytu šikany, neboť by to bylo, “nošení dříví do lesa”.

Při prostudování materiálu a následné psaní teoretické části mé práce, jsem zjistila, jak velice široká je škála definování pojmů spjatých s šikanou. Může se totiž stát, že přestože se šikanování v sociální skupině děje, nepostřehne to agresor, oběť, natož pak ostatní přihlížející. Následně to může vést ke zkresleným představám nejen o formách, ale i závažnosti následků šikany. Myslím, že šikaně není leckde věnována pozornost, jakou by si zasloužila, ať už ve formě preventivního či samotného nápravného opatření.

Agresor, který svým patologickým chováním někomu ubližuje, aniž by si uvědomil, že tím druhému způsobuje bolest. Oběť, jež není přesvědčena, že zlo, které je na ní pácháno, je právě zmiňovanou šikanou. Přihlížející nikoho neupozorní, že v jejich třídě se rozmáhá šikana.

Domnívám se, že jinak všeobecně známý problém šikany není dětem natolik objasněný, aby pochopily a uznaly, co všechno do tohoto patologického projevu chování lze zahrnout. Myslím, že nedokážou bez osobní zkušenosti s tímto problémem pracovat. Mám za to, že nedůsledná mravní výchova může způsobit mylnou domněnku o některých formách šikany. Domnívám se, že děti si nejsou často vědomy, co všechno lze do šikanování zahrnout. Předpokládám, že děti neberou jako projev šikany v potaz slovní ponižování, výsměch či nerespektování osobní svobody.

5 Celostátní a světové statistiky šikany

Získání dat pro provedení statistiky šikany ve školách je nesnadný úkol. I sebelepší dotazník a pohovor nezabrání neupřímnosti subjektů, které se pochopitelně bojí dalšího šikanování. Podle výzkumu provedeného v letech 1990 a 1997 se šikana rozšířila tak, že na 100 000 obyvatel připadá 2 000 lidí, kteří mají se šikanou zkušenost. Je to tak velké množství postižených lidí, že se šikana může označit jako epidemie.

Dalším problémem sběru dat pro statistiku týkající se šikany je rozeznání co je a co není šikana. Zde ani co nejpřesnější definice šikany nepomůže, protože to, co jeden nepovažuje za ponižující, jiného hluboce zasáhne.⁴²

Od 90. let se i v České republice začala objevovat šikana spojená se sociálně-ekonomickým postavením rodiny. V kolektivu začali vynikat ti, kteří mají finanční prostředky na nákup drahého značkového oblečení a nejnovější elektroniky. Ostatní jsou terčem jejich posměchu.⁴³

5.1 Organizace zabývající se šikanou

Rodičovská linka – zabývá se odborným poradenstvím v oblasti problematiky krizové intervence a sociálně-patologických jevů, služby poskytuje výhradně po telefonu především rodičům z celé České republiky, ctí zásadu anonymity klienta.

Linky důvěry – telefonická pomoc v krizových a obtížných situacích, pracovníci linky – podobně jako Rodičovská linka – doporučí, na koho se dále obrátit v místě bydliště nebo v jeho nejbližším okolí.

Pedagogicko – psychologické poradny (PPP) – školská poradenská zařízení, poskytují poradenství pro děti školního věku, zabývají se výchovnými problémy, konflikty ve vztazích mezi vrstevníky (šikanou aj.).

Internetové poradny – přímé bezplatné poradenství těm, kteří mají buď podezření na šikanu, nebo nevědí, jak postupovat, jsou-li rodičem šikanovaného dítěte či agresora (např. <http://minimalizacesikany.cz/>, <http://linkabezpeci.cz>, <http://horkalinka.saferinternet.cz/>).

Střediska výchovné péče (SVP) – školská zařízení, poskytují bezplatné diagnostické, preventivně-výchovné a poradenské služby dětem a mládeži, rodičům i pedagogům. Střediska nabízejí ambulantní konzultace, celodenní péči a preventivně-výchovný pobyt.

Neziskové organizace zaměřené na prevenci – např. občanská sdružení Společenství proti šikaně aj. Kontakty na neziskové organizace zprostředkují pracovníci městských úřadů nebo výchovní poradci či metodikové školní prevence.

Dětská psychiatrie a psychiatrické léčebny – v případě, kdy stav dítěte, které se stalo obětí šikany, vyžaduje psychiatrické vyšetření a následnou péči.

Diagnostické ústavy – školská zařízení pro výkon ústavní nebo ochranné výchovy. Dítě je zde umístěno na základě nařízení ústavní výchovy, uložené ochranné výchovy nebo soudem vydaného předběžného opatření o umístění dítěte, a to v případě, jestliže selhaly veškeré snahy rodičů, školy i spolupracujících organizací o nápravu chování, které se výrazně odchýlilo od běžných norem naší společnosti.

Důležitou roli při sledování šikany hraje Sdružení Linky bezpečí, které si vede vlastní statistiku. Podle jejích dat šikana neustále narůstá. V roce 2000 volalo na Linku bezpečí 2 % dětí kvůli šikaně, roku 2013 už 4 % dětí, což je v přepočtu 27 158 telefonátů. „Nezřídka se stává, že se dítě se šikanou svěří učiteli nebo rodiči, ale ti neudělají pro ochranu dítěte nic. Právě v takových případech je role Linky bezpečí nezastupitelná. Ve chvíli krize můžeme být v očích dítěte často těmi jedinými, kteří mu důvěřují, nabídnou mu pochopení, přijetí a plán konkrétní pomoci,“ shrnuje situaci Mgr. Peter Porubský, vedoucí Linky bezpečí.

Slova pana Porubského potvrzují další získaná data z roku 2008 v projektu Minimalizace šikany, která předkládají, že více jak 93 % účastníků tohoto projektu nedokáže vyřešit situace týkající se šikany.⁴⁴

5.2 Výskyt šikany v ČR

Podle existujících měření je šikanováno od 11 % do 40 % dětí. (Kolář: KOLÁŘ, M. Nová cesta k léčbě šikany. Pro získání přesnějších statistických údajů o šikaně byla provedena v roce 2001 rozsáhlá celonárodní studie Havlínovou a Kolářem. Mezinárodní studie byla provedena v roce 1999 Rážovou, Csémy, Provazníkovou a Sovinovou.⁴²

5.3 Výskyt šikany v zahraničí

I v zahraničí se výskyt šikany dostává do popředí zájmu již několik let. Například v Anglii se ukázalo, že je šikanováno 39,4% dětí, což se blíží i českým výzkumům z let 1990 a 2001. Následující fakta ukáží výskyt šikany i v dalších zemích:

- Anglie 39,4%
- Holandsko 27%
- Norsko 20.8%
- Japonsko 13.9%

Bohužel dosud neexistuje zevrubná studie v rámci zemí Evropské Unie, která by mapovala výskyt šikany. V Americe se podobné studie pravidelně aktualizují a například v roce 1996 bylo zjištěno, že je šikanováno více než 2,7 milionu dětí a více než 160.000 dětí odmítá jít do školy ze strachu před další šikanou. Studie na amerických středních školách provedená týmem badatelů z Illinoiské university odhalila, že 75% studentů bylo ve školním roce 1998-99 šikanováno.⁴⁵

A řešení boje proti šikaně je zatím bohužel v nedohlednu. Například studie z roku 2001 ukázala, že více než 90% pedagogů nedokáže vyřešit základní situace týkající se šikany ve školách. Další výzkum v rámci projektu Minimalizace šikany v roce 2008 opětovně prokázal podobný výsledek u více než 93% účastníků projektu.

Závěr

Při psaní mé závěrečné práce, jsem zjistila, jak velice široká je škála definování pojmů spjatých s šikanou. Domnívala jsem se, že není od věci zjistit, co si pod těmito pojmy představují právě děti. Může se totiž stát, že přestože se šikanování v sociální skupině děje, nepostřehne to agresor, oběť, natož pak ostatní přihlížející. Následovně to může vést ke zkresleným představám nejen o formách, ale i závažnosti následků šikany. Myslím, že šikaně není leckde věnována pozornost, jakou by si zasloužila, ať už ve formě preventivního či samotného nápravného opatření.

Agresor, který svým patologickým chováním někomu ubližuje, aniž by si uvědomil, že tím druhému způsobuje bolest. Oběť, jež není přesvědčena, že zlo, které je na ní pácháno, je právě zmiňovanou šikanou. Přihlížející nikoho neupozorní, že v jejich třídě se rozmáhá šikana.

Domnívám se, že jinak všeobecně známý problém šikany není dětem natolik objasněný, aby pochopily a uznaly, co všechno do tohoto patologického projevu chování lze zahrnout. Myslím, že nedokážou bez osobní zkušenosti s tímto problémem pracovat. Mám za to, že nedůsledná mravní výchova může způsobit mylnou domněnku o některých formách šikany. Domnívám se, že děti si nejsou často vědomi, co všechno lze do šikanování zahrnout. Soudím, že uváděny budou hlavně prvky fyzické agrese, jakou je tělesné napadání, ničení a odcizování věcí, pak vyhrožování. Předpokládám, že děti neberou jako projev šikany v potaz slovní ponižování, výsměch či nerespektování osobní svobody.

Ve svém zaměstnání na malotřídní škole jsem na tento problém zatím nenarazila a domnívám se, že je to zásluhou menšího kolektivu s bližšími vazbami. Předpokládám, že odlišná situace by se dala očekávat na velké škole. Přestože jsem tuto problematiku s dětmi rozebírala, jsou si vědomy, co šikana je a zároveň jsem je poučila, jak s tímto problémem naložit.

Konzultovala jsem tuto problematiku s kolegyněmi z našeho učitelského sboru a žádná z nich projevy šikany na naší škole zatím neřešila.

Přestože moje práce zmapovala problém šikany v rovině teoretické, tak skutečnost, že jsem v praktické podobě šikanu neodhalila, lze hodnotit jako pozitivní jev.

Seznam použitých zdrojů

¹ HOLUB, Josef a Stanislav LYER. *Stručný etymologický slovník jazyka českého: se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1967, 527 s.

² ŘÍČAN, Pavel. *Agresivita a šikana mezi dětmi: jak dát dětem ve škole pocit bezpečí*. Vyd. 1. Praha: Portál, 1995, 95 s. Pedagogická praxe. ISBN 80-7178-049-9. str. 24

³ ŘÍČAN, Pavel. *Agresivita a šikana mezi dětmi: jak dát dětem ve škole pocit bezpečí*. Vyd. 1. Praha: Portál, 1995, 95 s. Pedagogická praxe. ISBN 80-7178-049-9. str. 25 - 26

⁴ LANGER, Stanislav. *Mládež problémová, její typy a možnosti uplatnění: diagnostické, výchovné a profesiografické modely*. 2. vyd. Hradec Králové: Kotva, 2008, 488 s. str. 47

⁵ KOLÁŘ, Michal. *Skrytý svět šikanování ve školách: příčiny, diagnostika a praktická pomoc*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2000, 127 s. Pedagogická praxe. ISBN 80-7178-409-5. str. 20

⁶ ŘÍČAN, Pavel. *Agresivita a šikana mezi dětmi: jak dát dětem ve škole pocit bezpečí*. Vyd. 1. Praha: Portál, 1995, 95 s. Pedagogická praxe. ISBN 80-7178-049-9. str. 27

⁷ ŘÍČAN, Pavel. *Agresivita a šikana mezi dětmi: jak dát dětem ve škole pocit bezpečí*. Vyd. 1. Praha: Portál, 1995, 95 s. Pedagogická praxe. ISBN 80-7178-049-9. str. 28-29

⁸ ČERMÁK, Ivo. *Lidská agrese a její souvislosti*. Vyd. 1. Žďár nad Sázavou: Fakta, 1998, 204 s. ISBN 80-902614-1-8. str. 13

- ⁹ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity: můžeme ovlivnit její podstatu a následky?*. Praha: Aurora, 2007, 514 s. ISBN 978-80-7299-089-4. str. 15
- ¹⁰ PRŮCHA, Jan, Eliška WALTEROVÁ a Jiří MAREŠ. *Pedagogický slovník*. 7., aktualiz. a rozš. vyd. Praha: Portál, 2013, 395 s. ISBN 978-80-262-0403-9.
- ¹¹ NAKONEČNÝ, Milan. *Motivace lidského chování*. Vyd. 1. Praha: Academia, 1996, 270 s. ISBN 80-200-0592-7. str. 213
- ¹² SPURNÝ, Joža. *Psychologie násilí: o psychologické podstatě násilí, jeho projevech a způsobech psychologické obrany proti němu*. 1. vyd. Praha: Eurounion, 1996, 134 s. ISBN 80-85858-30-4. str. 115
- ¹³ KOLÁŘ, Michal. *Skrytý svět šikanování ve školách: příčiny, diagnostika a praktická pomoc*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2000, 127 s. Pedagogická praxe. ISBN 80-7178-409-5. str. 31
- ¹⁴ KOLÁŘ, Michal. *Skrytý svět šikanování ve školách: příčiny, diagnostika a praktická pomoc*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2000, 127 s. Pedagogická praxe. ISBN 80-7178-409-5. str. 35
- ¹⁵ KOLÁŘ, Michal. *Skrytý svět šikanování ve školách: příčiny, diagnostika a praktická pomoc*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2000, 127 s. Pedagogická praxe. ISBN 80-7178-409-5. str. 54
- ¹⁶ PÖTHE, Petr. *Dítě v ohrožení*. 2., rozš. vyd. Praha: Nakladatelství G plus G, 1999, 186 s. ISBN 80-86103-21-8. str. 79
- ¹⁷ LANGER, Stanislav. *Mládež problémová, její typy a možnosti uplatnění: diagnostické, výchovné a profesiografické modely*. 2. vyd. Hradec Králové: Kotva, 2008, 488 s. str. 49

- ¹⁸ ŘÍČAN, Pavel. *Agresivita a šikana mezi dětmi: jak dát dětem ve škole pocit bezpečí*. Vyd. 1. Praha: Portál, 1995, 95 s. Pedagogická praxe. ISBN 80-7178-049-9 str. 37
- ¹⁹ ČERMÁK, Ivo. *Lidská agrese a její souvislosti*. Vyd. 1. Žďár nad Sázavou: Fakta, 1998, 204 s. ISBN 80-902614-1-8. str. 69
- ²⁰ PÖTHE, Petr. *Dítě v ohrožení*. 2., rozš. vyd. Praha: Nakladatelství G plus G, 1999, 186 s. ISBN 80-86103-21-8. str. 78
- ²¹ LANGER, Stanislav. *Mládež problémová, její typy a možnosti uplatnění: diagnostické, výchovné a profesiografické modely*. 2. vyd. Hradec Králové: Kotva, 2008, 488 s. str. 50
- ²² FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity: můžeme ovlivnit její podstatu a následky?*. Praha: Aurora, 2007, 514 s. ISBN 978-80-7299-089-4. str. 288-289
- ²³ ŘÍČAN, Pavel. *Agresivita a šikana mezi dětmi: jak dát dětem ve škole pocit bezpečí*. Vyd. 1. Praha: Portál, 1995, 95 s. Pedagogická praxe. ISBN 80-7178-049-9. str. 32
- ²⁴ ŘÍČAN, Pavel. *Agresivita a šikana mezi dětmi: jak dát dětem ve škole pocit bezpečí*. Vyd. 1. Praha: Portál, 1995, 95 s. Pedagogická praxe. ISBN 80-7178-049-9. str. 27
- ²⁵ ŘÍČAN, Pavel. *Agresivita a šikana mezi dětmi: jak dát dětem ve škole pocit bezpečí*. Vyd. 1. Praha: Portál, 1995, 95 s. Pedagogická praxe. ISBN 80-7178-049-9. str. 32
- ²⁶ ČÁP, Jan a Jiří MAREŠ. *Psychologie pro učitele*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2007, 655 s. ISBN 978-80-7367-273-7. str. 287

²⁷ ŘÍČAN, Pavel. *Agresivita a šikana mezi dětmi: jak dát dětem ve škole pocit bezpečí*. Vyd. 1. Praha: Portál, 1995, 95 s. Pedagogická praxe. ISBN 80-7178-049-9. str. 39

²⁸ KOLÁŘ, Michal. *Skrytý svět šikanování ve školách: příčiny, diagnostika a praktická pomoc*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2000, 127 s. Pedagogická praxe. ISBN 80-7178-409-5. str. 65

²⁹ KOLÁŘ, Michal. *Skrytý svět šikanování ve školách: příčiny, diagnostika a praktická pomoc*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2000, 127 s. Pedagogická praxe. ISBN 80-7178-409-5. str. 65

³⁰ KOLÁŘ, Michal. *Skrytý svět šikanování ve školách: příčiny, diagnostika a praktická pomoc*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2000, 127 s. Pedagogická praxe. ISBN 80-7178-409-5. str. 61

³¹ KOLÁŘ, Michal. *Skrytý svět šikanování ve školách: příčiny, diagnostika a praktická pomoc*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2000, 127 s. Pedagogická praxe. ISBN 80-7178-409-5. str. 62

³² KOLÁŘ, Michal. *Skrytý svět šikanování ve školách: příčiny, diagnostika a praktická pomoc*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2000, 127 s. Pedagogická praxe. ISBN 80-7178-409-5. str. 67

³³ ŘÍČAN, Pavel. *Agresivita a šikana mezi dětmi: jak dát dětem ve škole pocit bezpečí*. Vyd. 1. Praha: Portál, 1995, 95 s. Pedagogická praxe. ISBN 80-7178-049-9. str. 29

³⁴ PÖTHE, Petr. *Dítě v ohrožení*. 2., rozš. vyd. Praha: Nakladatelství G plus G, 1999, 186 s. ISBN 80-86103-21-8. str. 79

³⁵ KOLÁŘ, Michal. *Skrytý svět šikanování ve školách: příčiny, diagnostika a praktická pomoc*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2000, 127 s. Pedagogická praxe. ISBN 80-7178-409-5. str. 118

³⁶ Úmluva o právech dítěte, čl. 2, odst. 2

³⁷ KOLÁŘ, Michal. *Skrytý svět šikanování ve školách: příčiny, diagnostika a praktická pomoc*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2000, 127 s. Pedagogická praxe. ISBN 80-7178-409-5. str. 120

³⁸ KOLÁŘ, Michal. *Skrytý svět šikanování ve školách: příčiny, diagnostika a praktická pomoc*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2000, 127 s. Pedagogická praxe. ISBN 80-7178-409-5. str. 122

³⁹ Andrejevová, Galina Michajlovna. *Sociální psychologie*. Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1984, 394 s. ISBN 2510084 str. 233

⁴⁰ TRPIŠOVSKÁ, Dobromila. *Psychologická diagnostika pro učitele*. Vyd. 1. Ústí nad Labem: Univerzita J.E. Purkyně, 1997, 89 s. ISBN 80-7044-159-3. str. 67

⁴¹ Andrejevová, Galina Michajlovna. *Sociální psychologie*. Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1984, 394 s. ISBN 2510084 str. 159

⁴² KOLÁŘ, Michal. *Nová cesta k léčbě šikany*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2011, 332 s. ISBN 978-80-7367-871-5. str. 22-23

⁴³ BENDL, Stanislav. *Prevence a řešení šikany ve škole*. Vyd. 1. Praha: ISV, 2003, 197 s. Pedagogika (ISV). ISBN 80-86642-08-9. str. 28

⁴⁴ <https://www.axa.cz/o-nas/pro-media/archiv-tiskovych-zprav/2014/sikana-%E2%80%93-stale-castejsi-problem-dnesnich-deti/> staženo 24. 11. 2015

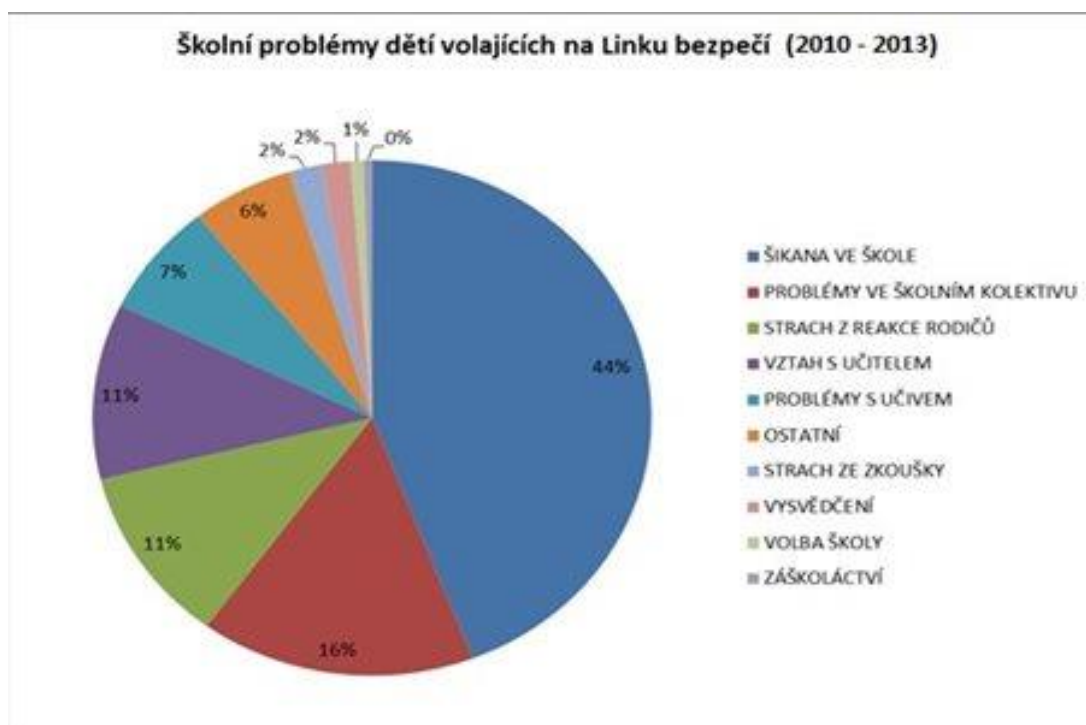
45

<http://bojovky.info/fast-defense/31-deti-a-mladez-statistika> staženo 24. 11.

2015

Přílohy

Příloha 1



Příloha 2

